

Павлюк В.В.

Магнатерія Південно-Східної Волині в контексті соціально-економічного розвитку краю в другій половині XIX ст.

Після придушення січневого повстання 1863 р. царський уряд намагався економічно зломити поляків. Влада намагалась обмежити, а часом остаточно ліквідувати польське поміщицьке землеволодіння. Уряд утворив Комісію пошуків засобів для розширення російського землеволодіння у губерніях Правобережної України. Польські латифундисти, які на 1863 р. в середньому на Правобережжі володіли 895,6 дес. землі (на Волині 858,6 дес.), опинилися під загрозою їх втрати. Щоб підірвати польські володіння, російський уряд здійснив такий захід, як секвестрування значної кількості маєтків. 25 квітня 1863р. Міністерство державного майна видало циркуляр, за яким накладався секвестор на маєтки осіб, які брали участь у січневому повстанні. Землі, які уряд конфіскував, належали в більшості випадків землевласникам-емігрантам, яких судили без їх участі, позбавляючи маєтків їх родини. Наприклад, в місті Красилові Старокосятинівського повіту 1870 р. були виявлені документи Польського тимчасового уряду 1863 р. Кримінальна справа була відкрита проти 20 осіб. Усіх, хто проходив у справі, визнали винними і назавжди вигнали з країни, а в разі повернення їх чекали примусові роботи терміном від 5 до 20 років або переселення до Сибіру¹. Всього за 10 років було відібрано 144 маєтки, земельна власність яких становила 132.000 дес. землі, із них у Волинській губернії 78 маєтків².

5 березня 1864 р. урядом було видано положення з правилами про пільги і переваги, що надавались особам російського походження, які прагнули набути маєтки на Волині. Ці пільги включали в себе право на перевід кредитних боргів і на розстрочку казенних стягнень, що були на куплених маєтках; право погашення цих боргів викупними свідоцтвами і 5,5 % рентою за відповідною ціною, а також для купців надавалось почесне громадянство. Передбачалося видавати кредити на купівлю маєтків. Російські покупці польських маєтків звільнялись від сплати кріпосного мита. Проте з 1863 р. до 1867 р. зафіксовано лише 2 випадки купівлі маєтків. Основна причина — високі ціни.³

Очікуваного наслідку антипольських дій російського уряду дочекатись не довелося. Більшість земель особистих власників продовжувала належати незначній групі великих землевласників польського походження. 2734 поміщики, які становили від загальної кількості особистих власників 7,36 %, володіли 4.693.139 дес. (80,51% всієї земельної площі особистого землеволодіння). Окремі поміщики володіли величезними земельними масивами в кілька десятків тисяч десятин. Наприклад, князям Браницьким належало 167 тис. дес., графам Потоцьким — 107 тис. дес., князю Р. Сангушко - 65 тис. дес., поміщикам Зеленьським — 50 тис. дес., Собанським — 47 тис. дес. і т.д. Поміщикам польської національності на Правобережжі належало 1.600.000 дес. землі.⁴ Польська шляхта, незважаючи на утиски і контроль, переслідувана, послаблена втратою великої кількості земель, все ж зберігала за собою значні економічні переваги як на Волині (нараховувалося 1.292 польських маєтки -38,15%), так і в інших губерніях Правобережжя (3.386 польських маєтків, що в середньому становило 33,3 %).

У другій половині XIX ст. серед польської магнатерії на Волині своїм багатством і впливами виділялась родина Потоцьких. Основу земельної власності графської родини ста-

новили маєтки в Заславському повіті, які в сумі складали 24.570 дес. 460 кв. сажнів. До маєтків названого повіту належали: місто Шепетівка, села Плєсна, Жилинці, Соснівка, Клементовичі, Антоніни, Мазєпинці, Орлинці, Закреніччя, Рублянка, Зелена, Малі Пузирки, Федорівка, Якимівці, Тріски, Булаєвка, Чернятин Малий, Чернятин Великий, Оріхівка, Вербівка, Митці, Юначки Великі, Салиха Мала, Підліщики, Пузирки Великі, Свириди, Нове Село, Сахнівці, Уламанівка, Даньківці, Лішани, Чотирбоки, Ленківці, Вербівці, Мокіївці, Білопіль, Пиляї, Пліщин, Лучники. Центральна садиба, яка знаходилась в селі Антонінах Заславського повіту, разом з палацом, парком, садом охоплювала площу 34 дес. 2 тис. 123 сажні. Всі вище перераховані маєтки складали Антонінсько-Шепетівський ключ, до складу якого входили 43 фільварки і оцінювались на суму 2 млн. 95 тис. 945 руб., в тому числі млини, заводи і ін. будови - на 633.600 руб. З відрахуванням боргу Товариству Взаємного Поземельного Кредиту в сумі 792.186 руб. 10 коп., цінність цього ключа складала суму 1.303.758 руб. 90 коп. В цьому ж повіті Потоцьким належав маєток Красовка, який дістався графині Марії Потоцькій-Сангушко від її батька Р.Є. Сангушка за дарчою від 23 лютого 1879 р. Землі цього маєтку складали 463 дес. 367 сажнів і оцінювались на суму 33.000 руб.⁵

Маєтки в Новоград-Волинському повіті об'єднані були в Піщівський ключ, до складу якого входили такі села : Піщів, Жеребилівка, Сторожів, Станий Майдан, Кам'янка, Кобиля, Суховоля, Шитня, Пелчини, Дідовичі, Тоожир, Молодков, Осичиний, Молодков Пустий, Груд, Пилиповичі, Князя, Музиловичі і містечко Ярунь. Ці маєтки разом з придбаними орними, сінокосними, лісовими і іншими землями складали 19.249 дес. і оцінювались в суму 703.000 руб. А вся нерухомість родини Потоцьких оцінювалась в суму 2 млн. 39 тис. 758 руб. 90 коп.⁶

На початок 90-х рр. земельна і промислова власність перейшла до останнього нащадка волинської династії Потоцьких - Й.А.Потоцького. Землеволодіння графа були розділені на 4 самостійні адміністративні одиниці : Шепетівський маєток (14.212 дес.), Антонінський (12.480 дес.), Смолдирівський (12.327 дес.), Пліщівський (19.255 дес.). Якщо в Антонінському маєтку були лише орні землі, то в Шепетівському, Смолдирівському і Пліщівському активно велось лісове господарство. Площа шепетівських лісів складала 7.013 дес. Більшість із лісових насаджень становили сосна, береза, дуб. З 1875 р. все Шепетівське лісництво було розбито на 4 самостійні лісництва. Обороти вирощування для соснових і дубових насаджень становить 100 років, іншим деревам - 50 років. Щорічно в шепетівських лісах вирубувалось 81,5 дес. вартістю 33.242 руб. З 1885р. по 1895р. вартість лісу, який потрібно було рубати, становила 354.285 руб. Чистий прибуток від лісогосподарства складав 190.958 руб.

У Смолдирівському маєтку лісові угіддя займали 8.898 дес. Смолдирівські ліси були розбиті на 3 самостійні лісництва :

Свинобичівське, Заремельське, Кросульське. У Пліщинському маєтку під лісові насадження відведено 12.953 дес. землі. В усіх маєтках відновлення лісу досягалося природним шляхом. Відведення землі для лісового господарства у великих розмірах як для Потоцьких, так і для інших землевласників було не випадковим. Ліс був тим єдиним скарбом, який давав можливість виживання маєткам. За рахунок їх інтенсивної експлуатації протягом XIX ст. працювали цукроварні та винокурні. Наприклад, в сезоні 1871-1872 рр. на Шепетівському буряко-цукровому заводі було використано 800 кубічних сажнів деревини на суму 9.486 руб., на Клембівському — 1.644 кубічних сажнів паливної деревини на суму 18.084 руб., на Кременчуцькому -

2.064 кубічних сажнів на суму 20.068 руб. Однак після 1890р. використання лісу як палива зменшилось завдяки використанню інших видів палива і технічного прогресу. В цей період переробка 1 тис. берковців буряків потребувала 12-15 кубічних сажнів дров, тоді як у 1860-х рр. і навіть 1870-х потрібно було 45-48 сажнів. Проте на Волині ліс ще довгий час залишався головним паливом. Це викликано було відсутністю запасів бурого вугілля, слабким розвитком залізничних доріг, їх низькою пропускною спроможністю.

Ще один з представників династії Потоцьких - граф Є. Потоцький в Волинській губернії володів 3 маєтками, що становили 4.700 дес. землі. Перший маєток в селі Чепелівці-Старокостянтинівського повіту охоплював 1.346 дес. орної землі і 250 дес. лісу. Другий - в Кременецькому повіті с.Загойці, де земельні угіддя розділялись на 1.307 дес. орної землі і 871 дес. лісу. В селі Переколье Дубнівського повіту Є.Потоцькому належало 511 дес. орної землі і 417 дес. лісу. Крім того, графині Анні Потоцькій в Луцькому повіті належав фільварок Глибоке, який охоплював 804 дес. орної землі і 2.000 дес. лісу.

Магнатерія Південно-Східної Волині у пореформену добу перетворювала латифундії на капіталістичні підприємства, які виключно працювали на ринок. Цей процес ішов у напрямі витіснення залишків феодално-кріпосницької відробіткової системи і поширення нової, капіталістичної системи. Починаючи з 1860-х рр., порівняно швидко розширювались посівні площі. Посилювалась товаризація і спеціалізація землеробства. У системі землеробства однією з головних сільськогосподарських культур в другій половині XIXст. залишались зернові. Повсюдно проводилась заміна жита та інших малопродуктивних культур більш цінними, зокрема пшеницею. І вже в 70 - 80 рр. головне місце в сівозміні займала одна пшениця. У 1881 р. під посівами озимої пшениці на Правобережжі було зайнято 20, 3 % всієї площі.⁷ Із ярових культур висівали ячмінь, горох, гречку, просо, кукурудзу, цукровий буряк та ін. Врожайність цих культур на Волині була загальною непоганою. У 1867 р. з 1 дес. зібрали 4,75 четвертей озимих хлібів, 5 четвертей ярових і 4,5 - картоплі. В зазначений рік було зібрано 2.708.776 четвертей озимих хлібів, 3.389.791 четвертей ярових і 12.090.068 - картоплі. Однак це було на 283.181 четвертей менше, ніж в 1876 р. озимих хлібів, 1.328.841 - ярових, 75.591 - картоплі. Зниження урожайності пояснюється холодною весною, дощовим літом, вимоканням значної частини хлібів.⁸

Головним напрямком розвитку сільського господарства була інтенсифікація. Значна частина маєтків перетворилась на великі капіталістичні економії, в яких виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалось з їхньою промисловою переробкою. Протягом 70 - 80 рр. далі зростає інтенсифікація господарства в поміщицьких економіях, підвищується рівень техніки виробництва.⁹

У технічному відношенні особливо відрізнялись великі економії із значними плантаціями цукрового буряка. Ці господарства мали оборотні капітали, добре технічне оснащення :

парові молотилки, металеві плуги поліпшених систем, а нечисленні господарства — парові плуги, культиватори, дискові борони. Сівба в таких господарствах велася за допомогою сівалок, засіяне поле обороблялось екстирпаторами, боронами, катками. Молотили за день 235 кіп. При цьому було зайнято 35-40 найманих робітників. Машину обслуговували: машиніст, мастильник; 2 кочерги, 2 водовози, 4 змінних мастильники, 4 робітники розв'язували снопи, 2 - подавали, 3 - збирали зерно у мішки.¹⁰ Про усвідомлення землевласниками користі набуття механічних землеробських знарядь праці свідчить звіт Волинського губернатора, який

зазначав, що в 1879 р. в губернії нараховується 639 сівалок, 441 каток, 319 жаток, 118 косилок, 145 кінних грабелів, 34 парові молотилки і 1491 кінна молотилка, 174 бурякокопалки.¹¹ Магнатські господарства кінця XIX ст. наближались до мануфактурного типу : велике капіталістичне виробництво із застосуванням вільнонайманих робітників.

Магнатерія розуміла великі економічні перемиї, які відбувались в Європі у кінці XVIII - 1-й пол. XIX ст., і стала на цілях розвитку ринкових відносин у своїх економіях. Шляхта використовувала можливості капіталістичного прогресу для розвитку промислового виробництва, яке в даний період розвивалось особливо інтенсивно. Промисловість краю базувалась в основному на переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва. Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві займали, по-перше, цукроваріння, по-друге, - крупчато-борошномельне виробництво, по-третє, винокуріння.

На Волині найбільш успішно розвивалось цукрове виробництво на заводах родини Потоцьких і князя Р.Сангушка. Їх власністю були Шепетівський, Клембівський і Кременчуцький цукрові заводи. В середньому за сезон вироблялось 22.000 пудів цукру-піску. При Шепетівському заводі вироблявся рафінований цукор, і за вказаний період перевареного власного і купленого цукрового піску на 250.000 руб. - до 250.300 пудів із яких отримано 88% чистого рафінаду, тобто 220.264 пудів. Із берковця буряків отримано 2.205 фунтів цукрового піску, пуд якого обходився заводу в 4 руб. 20 коп. Ціна цукру-піску на заводі становила 5 руб., а рафінаду - 7 руб. Приміщення заводу оцінювались на суму 54.736 руб., а обладнання - на суму 138.231 руб. Тут працювало 210 чоловік, 120 робітників проживали в будинку, який був спеціально для цього збудований.¹²

На Клембівському цукровому заводі працювало 122 чоловіки, обладнання заводу оцінювалось на суму 90.069 руб. Із одного берковця буряків виробляли 16,7 фунта цукру. Собівартість одного пуда становила 4 руб. 20 коп.¹³ На Кременчуцькому заводі за сезон 1874 - 1875 рр. вироблено 52.978 пудів цукру-піску. Приміщення заводу оцінювалось на суму 45.908 руб., обладнання — 113.959 руб. На заводі працювало 213 чоловік.¹⁴

Загальний ріст виробництва на цих трьох цукрових заводах, порівняно з 1871 - 1872 рр., спостерігається в сезон 1874 - 1875 рр. На Шепетівському цукровому заводі було вироблено 30 000 (XX) цукру-піску, вартістю 120.000 руб. Зросло і виробництво рафінаду. За цей сезон було переварено власного і купленого цукру 300.000 пудів, з яких отримано чистого рафінаду 92%, тобто 286.000 пудів. Будови заводу розширились і оцінювались на 67.874 руб. Обладнання - 205.000 руб. Зросла і кількість працюючих робітників. На заводі працювало 227 чоловік.¹⁵ Росли і потужності Клембівського заводу, де працювало 195 чоловік. Будови підприємства оцінювались в 40.000 руб., а обладнання - в 120.000 руб.¹⁶ На Кременчуцькому заводі кількість робітників виросла до 230 чол. Вартість будов заводу становила 80.000 руб., а обладнання - 170.000 руб. Із одного берковця виробляли 28 фунтів цукру.¹⁷ Підприємства Потоцьких і Р. Сангушка забезпечувались сировиною за рахунок буряків, зібраних з заводських плантацій, а також куплених в інших землевласників.

Таблиця 1. Забезпечення сировиною цукрових заводів Потоцьких і Р. Сангушка в 1874 - 1875 рр.¹⁸

Зростання продуктивності цукроварень здійснювалось за рахунок удосконалень у техніці та технології виробництва. Власники прагнули до збільшення норм експлуатації, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалось ліквідацією ручної праці на цукроварнях і заміною її машинами, поліпшення технології виробництва. Як власники акціонерних і купецьких

заводів, так і поміщики-заводчики змушені були змінити господарювання і скоротити його обсяг, відшукати способи до будь-якого зменшення ручної сили — правильним розподі-

лузями. Одні фабрики виробляли напівфабрикати - паперову масу із ганчір'я, соломи, осоки, м'яких порід дерева, інші виготовляли з неї готову продукцію - різні гатунки паперу та картону. Новий етап технічного переобладнання відбувався наприкінці 80-х років, коли значно механізувалось виробництво завдяки широкому впровадженню у виробництво па-

Назва буряко-цукрових заводів, кому належав	Число дес. Землі, засіяних буряками при заводах	Число берковців зібраних буряків	Кількість буряків, куплених в інших землевласників	
			Число берковців	На суму
Шепетівський-графині Потоцької і кн. Сангушко	230	23.000	35.000	36.750
Клембівський - кн. Р.Сангушко і графині М.Потоцької			65.000	68.900
Кременчуцький - кн. Р.Сангушко і графині М.Потоцької	560	45.000	45.000	49.250

лом робіт, впровадженням різних машин і знарядь. Про це свідчить той факт, що на Правобережжі протягом 1874-1879 рр. загальний обсяг виробництва зріс на 44,5 % (з 5,6 до 8,06 млн. пудів).¹⁹ Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів в цю галузь забезпечували: лишок і дешевизна робочої сили, близькість сировини, монополне панування магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку⁷, завдяки заборонним тарифам, різних форм державного кредитування, розстрочки при сплаті акцизу, побудова залізниць (здешевило доставку цукру). З кінця 70-х рр. і до 1882 р. Західна Європа була хорошим ринком збуту для цукрозаводчиків. Вони укладали контракти в Гамбурзі, Лондоні, Марселі й інших містах Європи.²⁰

Магнати Південно-Східної Волині займали провідне місце і в виробництві сукна. З численних поміщицьких суконних фабрик, за офіційними статистичними даними, відзначається Славутська фабрика князя Сангушка. Місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами, і навіть фабрика Сангушка значно обмежила випуск продукції. Окружний фабричний інспектор Київського округу доповідав, що 1886 р. на фабриці не працюють ткацькі машини, чесальні, валяльні і ін. Через такий тривалий простій в 1887 р. фабрика могла зупинитись зовсім.²¹

В 1888 р. фабрика запрацювала більш активніше. На підприємстві працювало 124 робітники. Оплата праці була диференційована. 11 майстрових отримували заробітну плату від 60 до 85 коп. за зміну, а 7 помічників - 25-30 коп. Старші майстри - найбільш високооплачуваний контингент працюючих - 50-100 руб. на місяць. Прості робітничі-сортувальні отримували 15 коп. від переробки 1 пуду шерсті.

У кінці XIX ст. - на поч. XX ст. спостерігається спеціалізація на суконних фабриках князя Сангушка.

Славутська суконна фабрика виробляла продукції на суму 17.000 руб., суконна фабрика в с. Михля - на 20.000 руб., фабрика в с. Сивка, яка була в оренді в Горвіца, виготовляла сукна на 50.000 руб.¹¹

Пальма першості в цій галузі, безумовно, належала князю Сангушці. Причиною занепаду і ліквідації деяких поміщицьких суконних фабрик у пореформені роки було позбавлення поміщиків-власників дармової робочої сили, пільг і казенних гарантованих поставок сукна у казну, недостатність сировини. В нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів виявилась цілковита безприбутковість поміщицького суконного виробництва через неможливість конкурувати з виробами суконних фабрик спеціалізованих промислових районів в галузі, зокрема Польщі та Московського промислового району.²³

Більш успішніше розвивалось на Волині паперове виробництво. Переход на машинне виробництво в 40 - 50-х рр. XIX ст. сприяв розширенню паперового виробництва за га-

пероробних машин Луї Вбера, механічних пресів, повністю витісняються водяні двигуни паровою енергетикою.

Значна частина паперового виробництва зосереджувалась у руках князя Сангушка. На поч. XIX ст. ним були засновані 2 папірні в м. Славуті, які у 50-х роках були переобладнані папероробними машинами. Тут виготовляли переважно «Цукровий папір», тобто для пакування цукру на цукрових заводах князя. У 80-90х роках об'єднані папірні перейшли на виробництво цигаркового паперу і ввійшли до складу Дитятківського акціонерного товариства. В 1887 р. на цих підприємствах працювало 50 чоловік.²⁴

Ще одна фабрика паперу князя Сангушка виникла в с. Комарівка, недалеко від Славуті на р. Горинь, в др. пол. XIX ст. Машинну продукцію вона почала випускати в кінці XIX ст. - на поч. XX ст. Фабрика входила в «Акціонерне товариство письмово-паперової фабрики в Кривині».

На початку XX ст. річний оборот фабрики досягав майже 100. 00 руб., постійно на підприємстві працювало 70 робітників.²⁵ В цей період тут виготовлявся цигарковий папір високої якості, який успішно конкурував з іншими подібними сортами.

Ще одну паперову фабрику в с. Михля Заславського повіту засновано в 1845 р. князем Сангушком, але з часу заснування підприємство знаходилося в оренді у купця 3-ї гільдії Шапіро. На підприємстві було налагоджено виробництво письмового паперу, хоч поряд з ним виготовляли й інші сорти. Вже в перший рік свого існування фабрика виготовляла продукції на суму 13.820 крб.

Газета «Вольнские губернские ведомости» зазначила, що в селі Михля фабрика Г. Шатро переробляє деревну масу на особливий системі машин, які винайдені і виготовлені самим фабрикантом. Одна машина такої системи давала на рік (250 робочих днів) 4.000 пудів маси, 20 пудів за добу.²⁶ В 1896 р. на фабриці працювало 10 робітників, а річний прибуток дорівнював 20.000 руб. Папір фабрики збувався в трьох губерніях Правобережжя.²⁷

Наприкінці XIX ст. князь Сангушко відкрив ще одну папірню в с. Сивки Заславського повіту. Недостатність джерел не дає можливості визначити промислові і фінансові потужності цього підприємства. Відомо лише, що в кінці XIX ст. на фабриці працювало 46 робітників, а річний прибуток становив 50.000 руб.²⁸ На території Південно-Східної Волині, крім названих, працювало ще декілька паперових фабрик (с. Тасик Заславського повіту, м. Застав), які виробляли папір і картон різних сортів, були широко відомі на паперовому ринку України.

Крім вище згаданих галузей виробництва у Волинській губернії значне місце займали підприємства, які розвивались завдяки капіталу магнатів Південно-Східної Волині.

Особливо високою була продуктивність на лісопиль-

них заводах. Величезна потреба у шпалах для прокладання залізничних колій, активне будівництво промислових підприємств потребувало великої кількості пиляної деревини. Серед волинської магнатерії найбільш розвинута лісопилна справа була в маєтку князя Р. Сангушка.

В 90-х роках XIX ст. князь володів 39.137 дес. лісу в Заставському повіті. Довгий час в Славутських лісах практикувалась неправильна вибіркова вирубка. Тому князь запровадив штучне лісонасадження. В Славутських лісах було залісено 5.000 дес. землі. Ліси Славутського маєтку розбивались для користування і обліку на 14 самостійних лісництв: Славута, Умпила, Цвітоха, Барбарівка, Кам'янка, Міноківці, Романів, Жуків, Голика, Комини, Михля, Заслав, Білогородка, Корниця.²⁹ Розробка лісу велась за рахунок власника. Ліс розпилювався і використовувався на лісопилних заводах - паровому у м. Славуті і водяному в с. Цвітосі. Ялиновий ліс, деякі види листяного продавались без попередньої обробки. Прибуток князя від лісу в 1895-1896 рр. становив 132.909 руб. І від лісопилних заводів 40.345 руб.³⁰

Князь Р. Сагушко був власником єдиного механічного заводу на Волині, на якому працювало 90 чоловік. Протягом 4-х років роботи, за рахунок впровадження машинного виробництва, механізації основних виробничих процесів, підвищення професійного рівня робітників і майстрів, завод добився подвійного зростання суми виробленої продукції. Так, якщо в 1879 р. завод виготовив продукції на суму 60.110 руб., то в 1883 р. сума становила 114.210 руб.³¹ Завод виготовляв сільськогосподарські машини і знаряддя для обробки ґрунту, знаряддя та машини для збирання сіна, молотарки, механічні двигуни й інше.

Соціально-економічні зміни, які відбувались у 60-90-х роках XIX ст., зумовили розвиток внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали магнатські господарства краю. Саме великі землевласники, серед яких виділялись латифундії князя Сангушка, графів Потоцького, Грохольського, відігравали головну роль у формуванні і розвитку ринкових відносин на Волині. Ці господарства, по суті, перетворилися на капіталістичні економії і працювали виключно на ринок. Продукція, яка виготовлялась у магнатських економіях, реалізовувалась через ярмарково-базарну мережу. В умовах розвитку капіталістичного виробництва динаміка ярмарків на Волині була такою: в 1863 р. тут нараховувалось 215 ярмарків, в 1895 р. - 430. Більш за всіх було в Заславському повіті, далі йшли Ковельський, Новоград-Волинський повіти.³² Місцеві поміщики збували тут сільськогосподарські і промислові товари, закуповували оптом сировину і відправляли на свої фабрики і заводи.

Примітки

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соцієтнічних конфліктах -К., 1998.-С.43.

² Марахов Г. Польське повстання 1863р. на Правобережній Україні.-К., 1967.-С. 239-240.

³ Вестник Западной России. -1867. -Т. 2.-Кн. VI.-С. 120.

⁴ Лещенко М. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIXст.)-К., 1970.-С. 74.

⁵ Державний архів Житомирської області.-Ф. 146.- Оп.-1.- Спр. 5863 -Арк. 25.

⁶ Там же.

⁷ Туржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст.-К., 1968. -С. 52.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК) - Ф. 442.- Оп. 56.- Опр. 330- Арк. 13.

⁹ Мельник Л. Технічний переворот на Україні в XIX ст.-К., 1972.-С. 225.

¹⁰ Там же.-С.-226.

¹¹ ЦДІАУК.- Ф. 442.- Оп. 533.- Спр. 158.-Арк.3.

¹² ЦДІАУК.-Ф.442.-Оп. 55.-Спр. 210.-Арк. 8.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.- Арк. 23.

¹⁶ Там же.- Арк. 24.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.- Арк. 22-23.

¹⁹ Мельник Л. Вказ. праця. - С. 75.

²⁰ Там же.

²¹ ЦДІАУК.- Ф. 575.- Оп. 1.- Спр. 2.- Арк. 126.

²² Памятная книжка Волынской губернии за 1912 г.-Житомир, 1913.-С. 232.

²³ Мельник Л. Вказ. праця.-С. 106. Пожитков К. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. -М., 1955.-С. 152.

²⁴ ЦДІАУК.-Ф.575.- Оп. 1.- Спр. 4.- Арк. 21.

²⁵ Елажевич Ю. З історії паперового виробництва у Південно-Східній Волині (XIX - поч XX ст.) // Велика Волинь.. Минуле і сучасне. Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції-Хмельницький-Ізяслав, 1994.-С. 137.

²⁶ Волыньские губернские ведомости. -1873.- № 1.

²⁷ Поляков И. Крупное землевладение на Волини. -К., 1898.-С.8.

²⁸ Там же.

²⁹ Поляков И. Вказ. праця.-С. 7.

³⁰ Там же.- С. 8.

³¹ ЦДІАУК.- Ф. 442.- Оп. 522.- Спр. 236.- Арк. 7.

³² ЦДІАУК.- Ф. 442.- Оп. 639. - Спр. 20.- Арк. 148-190.